

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

ЧЕМЕКОВА Світлана В'ячеславівна

УДК: 300.54+321.62

**ПРАВЛЯЧА ЕЛІТА УКРАЇНИ:
СУТНІСТЬ, ОСОБЛИВОСТІ ТА СУПЕРЕЧНОСТІ ФОРМУВАННЯ І
ФУНКЦІОНУВАННЯ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Одеса – 2002

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Південноукраїнському державному педагогічному університеті ім. К.Д.Ушинського (Міністерство освіти і науки України)

Науковий керівник:

доктор політичних наук, професор

НАУМКІНА Світлана Михайлівна,

Південноукраїнський державний педагогічний університет

ім. К.Д.Ушинського, завідувач кафедри політичних наук

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор

ГАНСОВА Емма Августівна,

Одеський регіональний інститут державного управління

Української Академії державного управління при Президентові України,

професор кафедри філософських і соціально-політичних наук

кандидат політичних наук

КУДІНОВА Неля В'ячеславівна,

Одеський національний політехнічний університет,

доцент кафедри політології і права

Провідна установа:

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка,

кафедра політології, Міністерство освіти і науки України, м. Київ

Захист відбудеться “ 17 ” травня 2002 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.086.02 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м.Одеса, вул. Піонерська, 2, ауд.312.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної академії: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2

Автореферат розісланий “ 2 ” квітня 2002 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

В.В. Дудченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

В умовах трансформації політичних, економічних і соціокультурних інститутів українського суспільства проблема зміни політичної стратегії, а також механізмів реалізації державної політики набуває особливого значення. Закономірно, що в цьому зв'язку осмисленню підлягає насамперед суб'єктність політичної дії, а саме: характеристика суб'єктів, які мають легітимне право на розробку і реалізацію державної політики. Феномен політичної еліти як значимого суб'єкта сучасного соціального процесу є об'єктом досліджень політологів і розглядається ними в різних ракурсах. І це не випадково, тому що успіх соціально-політичних і економічних реформ будь-якого суспільства значною мірою обумовлений професіоналізмом правлячої еліти і безпосередньо залежить від діяльності всіх елітарних груп у суспільстві. З іншого боку, зміни політичної системи суспільства викликають і обумовлюють, у свою чергу, зміни в складі та тенденціях розвитку правлячої еліти.

Використовуючи науковий потенціал зарубіжних авторитетів і методологію дослідження в галузі елітотворення, дисертант, однак, уявляє специфіку цього процесу в нестабільних у соціально-політичному відношенні суспільствах, яка характерна практично для всіх країн пострадянського простору, включаючи Україну. Тому при дослідженні перехідних суспільств аналіз стану їх політичних еліт є найважливішим, оскільки функціонування правлячої еліти детерміновано істотними змінами в соціальній структурі, актуалізацією завдань компетентного управління, збільшенням кількості деструктивних явищ, які викликані глибиною соціальної трансформації, у тому числі соціальною напруженістю. Одним з головних завдань української політичної науки є визначення шляхів і засобів підвищення якості політичної діяльності сучасної правлячої еліти. Саме цим і обумовлена **актуальність обраної теми дослідження**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертаційна робота виконана в рамках комплексної науково-дослідницької теми кафедри політичних наук Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського “Економічні і соціально-політичні механізми модернізації України” (№ держреєстрації 0101U000755), одним з виконавців якої є дисертант.

Мета даного дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб виявити особливості формування і розвитку правлячої політичної еліти в умовах переходу суспільства від однієї соціально-політичної системи до іншої; на основі цього розробити цілісну концепцію оптимізації процесу відтворення політичної еліти.

Виходячи з поставленої мети необхідно вирішити наступні дослідницькі **завдання**:

- виявити і систематизувати основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття “правляча політична еліта”, які існують в зарубіжній та вітчизняній політології;
- здійснити періодизацію розвитку основних концепцій політичної еліти в українській і зарубіжній політичній науці;
- проаналізувати соціально-політичну ефективність діяльності правлячої еліти;

- обґрунтувати поняття справедливості в контексті елітистських концепцій;
- дослідити специфічні особливості й форми становлення і розвитку української політичної еліти;
- у контексті світового досвіду проаналізувати механізми відтворення політичної еліти України;
- виявити й обґрунтувати основні напрями оптимізації відтворення політичної еліти, які здатні забезпечити політичну стабільність українського суспільства.

Об'єктом дослідження є процес формування і розвитку політичної еліти в умовах суспільної трансформації у перехідний період, роль еліти в реалізації завдань реформування суспільства.

Предметом дослідження виступає українська правляча політична еліта, особливості її формування й функціонування, результативність правління.

Перехідний період суспільно-трансформаційних змін обумовлює і методологічні особливості дослідження цієї проблеми. Таким чином, суспільні умови формування молодшої політичної еліти в Україні безпосередньо впливають на **методи дослідження** цієї проблеми.

Дисертація виконана на базі загальних наукових методів дослідження політики, а також емпіричних методів. Структурно-функціональний аналіз застосовувався з метою визначення функцій правлячої еліти в умовах переходу суспільства від авторитарної до демократичної політичної системи. Інституціональний підхід був зорієнтований на дослідження інститутів, через які політична еліта здійснює свою діяльність. Нормативно-ціннісний підхід дав змогу визначити значення політичної діяльності правлячої еліти для стабілізаційних процесів у суспільстві, дати оцінку цієї діяльності з точки зору загального блага, справедливості, свободи й інших цінностей. Соціологічний підхід застосовувався при з'ясуванні впливу на процес елітотворення соціальної структури. Культурологічний підхід, який є одним з розповсюджених проявів соціологічного методу, використовувався з метою виявлення залежності формування політичної еліти від рівня розвитку політичної культури суспільства. Застосування компаративістського методу дало змогу при аналізі й оцінці української політичної еліти використовувати досвід елітотворення в інших країнах.

З метою вирішення поставлених у дослідженні завдань широко використовувалися результати соціологічних досліджень, проведених вітчизняними і зарубіжними провідними центрами.

Наукова новизна отриманих результатів обумовлена як сукупністю поставлених завдань, так і способами їх вирішення. Здійснено комплексний політологічний аналіз процесу елітотворення в Україні та діяльності правлячої політичної еліти в період переходу від однієї соціально-політичної системи до іншої. У рамках здійсненого автором дослідження були отримані результати, які мають наукову новизну.

1. З'ясовано, що поняття справедливості в елітистських концепціях визначається уявленнями про інтелектуальний, професійний та ціннісно-моральний потенціал особистості, яка дотримується-

ся обумовлених суспільних норм (чи виробляє нові норми), а також суб'єктивними уявленнями про цей феномен в даному суспільстві на конкретному етапі розвитку, що і дає їй (особистості) змогу зайняти відповідне положення в суспільній дихотомії “еліта – нееліта”.

2. Обґрунтовано, що еліта є одним з основних суб'єктів суспільно-політичного процесу, і поведінка цього суб'єкта, так само як і детермінанти його поведінки, стають важливим фактором, який впливає на хід політичного розвитку та функціонування політичної системи.

3. Обґрунтована тенденція трансформації адміністративно-господарської еліти України в політичну.

4. Проаналізована специфіка суспільного буття політичної еліти України та зроблено висновок, що політична еліта може виступати у ролі як ключового рушійного фактора, так і гальма демократичного реформування суспільства.

5. Обґрунтовано, що діяльність політичної еліти слабо піддається впливу з боку більшості населення й будується відповідно до правил і норм переважно внутрішньоелітарного характеру. Отже, державну політику формують не вимоги мас, а інтереси панівних елітарних прошарків.

6. Виявлено, що здатність політичної еліти забезпечувати поступове реформування суспільства, досягати консенсусу з політичними опонентами й опозицією для підтримки гарантій громадянського суспільства є найбільш продуктивним засобом забезпечення легітимності існуючого режиму.

7. Аналіз процесу зміни правлячих еліт показав, що швидкий та корінний розрив між новою і старою владою неможливий через зниження політичної активності громадян й різноспрямованість процесів всередині правлячої еліти.

8. Обґрунтовано, що успішне реформування українського суспільства можливе лише за умови створення нової системи рекрутування еліт, заснованої на конкурентній основі та інституціоналізації вимог до ділових і моральних якостей політичних керівників.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що положення та висновки дисертації розширюють простір для подальшого теоретичного дослідження проблематики правлячої еліти; вироблення концептуальних основ формування і розвитку політичної еліти; сприяють виникненню нових підходів до осмислення суспільно-політичної практики. Результати дисертації можуть бути використані при аналізі соціально-політичної ситуації в Україні та при визначенні перспектив подальшого суспільного розвитку.

Отримані результати дисертації становлять інтерес для суб'єктів політичного процесу, які здійснюють реальний вплив на перебіг цього процесу.

Матеріали дослідження можуть застосовуватися при виробленні рекомендацій для органів державної влади, розробці навчальних і спеціальних курсів з політології, порівняльної політології, соціології і державного управління.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням, яке містить

отримані автором результати, що забезпечують рішення важливої теоретико-прикладної проблеми в рамках здійснених нових розробок у галузі політичної науки. У роботі не використовувалися ідеї, що належать науковому керівнику – професору С.М.Наумкіній, разом з якою було написано 4 статті.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертації апробовані автором на методичних семінарах викладачів кафедри політичних наук Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського в 1999-2002 рр., на аспірантських наукових семінарах. Результати дослідження викладалися на Всеукраїнській науково-практичній конференції “Українська еліта і її роль у створенні державності” (м. Київ, 18-19 травня 2000 р.), на міжнародних науково-практичних конференціях “Молодь третього тисячоліття: гуманітарні проблеми і шляхи їх вирішення” (м. Одеса, 15-16 червня 2000 р.) і “Соціально-економічні напрями розвитку українсько-болгарських відносин в XXI столітті” (м. Одеса, 21-23 червня 2000 р.), на Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених “Молодь і суспільство: шляхи вирішення проблем” (до 10-ї річниці незалежності України) (м. Одеса, 29-31 серпня 2001 р.).

Публікації за темою дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено в 9 статтях у наукових виданнях, 5 з яких входять до переліку фахових видань, затвердженого ВАК України.

Структура дисертації складається із вступу, трьох розділів, які містять сім підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 195 сторінок, список використаної літератури включає 273 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми, визначаються об’єкт і предмет, мета й завдання дисертаційної роботи, розкриваються її методологічна та емпірична основи, практичне значення, апробація теоретичних положень і структура дисертації. Сформульовані концептуальні положення, які відзначаються новизною і виносяться на захист.

У першому розділі **“Концептуальні основи аналізу ідеї елітарності”** головна увага приділяється ціннісному тлумаченню поняття “еліта” та ідеї елітарності у вітчизняній та зарубіжній політичній науці, трактуванню ролі еліти і маси в політичній діяльності в різні історичні епохи, визначенню так званого “простору елітарності” у класичних теоріях справедливості, чому відповідно і присвячені три підрозділи цього розділу.

Перший підрозділ **“Ціннісне тлумачення поняття “еліта” та ідеї елітарності в політичній науці”** відображає ступінь розробленості обраної проблеми та різні варіанти трактування ключових категорій даного дослідження – політичної правлячої еліти та ідеї елітарності. Автор конста-

тує, що теорія еліт як наукова концепція виникла в другій половині XIX століття, коли у зв'язку з подальшою централізацією й бюрократизацією політичного життя відбулася критична переоцінка ліберально-демократичних цінностей та представницького правління.

Своєму утвердженню в абетці соціології і політології поняття “еліта” зобов'язане італійському вченому Вільфредо Парето, який під елітою розумів сукупність індивідів, що діють з високими показниками в будь-якій галузі. У сучасній політології “еліта” стала загальноприйнятою категорією, яка використовується в дослідженні правлячого класу і привілейованих прошарків суспільства.

Дослідження еліти для політичної науки країн СНД є справою досить новою. В радянському суспільствознавстві поняття “еліта” практично не розглядалось, а якщо і вживалось, то в критичному плані і лише щодо буржуазних суспільств. Тільки наприкінці 80-х – початку 90-х років виникають перші, дійсно наукові дослідження в цій галузі. Серед російських слід зазначити насамперед праці Г.К.Ашина, М.М.Афанасьєва, О.В.Криштановської, І.В.Куколева, О.В.Оболенського, М.П.Пищуліна, О.В.Понеделкова, А.І.Пригожина та інших. Серед українських дослідників цими проблемами професійно займаються В.Бебик, С.Вовканич, О.Гарань, М.Головатий, М.Кармазіна, В.Кравченко, Б.Кухта, С.Наумкіна, В.Полохало, М.Шульга й інші, в чиїх працях розглядаються окремі аспекти еволюції та трансформації еліти.

Багато наукових праць як російських, так і вітчизняних учених присвячено проблемам формування регіональної еліти як складової правлячого класу. Це праці Д.Бадовського і А.Ю.Шутова, В.Гельмана, В.Голоти, О.Калугіна, А.Круглашова, Е.Купріяничевої, В.Мохова та інших. Значна увага приділяється і психологічним обґрунтуванням трансформації еліти. До такого напрямку можна віднести дослідження Е.Абашкіної і Ю.Косолапової, В.Горяїнова, Т.Дорожкіної, І.Дубова і С.Пантелеєва, Г.Почепцова, О.Толпиго й інших.

Дисертант, порівнюючи різні точки зору і підходи, обґрунтовує доцільність синонімічного тлумачення двох базових понять у даній роботі – політична і правляча еліта – з урахуванням особливостей посттоталітарного розвитку й незавершеності перехідного періоду, в силу чого можливість впливу на прийняття рішень і володіння для цього певним ресурсним потенціалом нівелює розбіжності між політичною і правлячою елітами.

Еліта розуміється автором як один з основних суб'єктів суспільно-політичного процесу, і поведінка цього суб'єкта, як і детермінанти його діяльності, є важливим чинником, що впливає на хід політичного розвитку і функціонування політичної системи в цілому.

У другому підрозділі **“Трактування ролі еліти і мас у політичній діяльності в різні історичні періоди”** здійснюється аналіз основного поняття “еліта” через протилежне йому – “маси”. Епіграфом до даного розділу автор обрала вислів Ортеги-і-Гассета: “Лише ті, які здатні перебороти забобони великої кількості людей, – еліта”.

Дисертант, роблячи невеликий історичний екскурс, показує, що елітарні ідеї античності були найбільш повно відображені й розвинуті в період Середньовіччя у творчості Ф.Аквінського й у політичній думці Європи Нового часу в працях Н.Макіавеллі і Т.Гоббса.

XIX століття – це час кардинальних змін соціально-політичного й економічного характеру, приходу мас у велику політику, а XX століття – доба безпосереднього торжества маси в політиці через представницькі інститути. Цей новий стан суспільства знайшов відображення в ряді концепцій формування і функціонування правлячої еліти. Автор аналізує теорії “ери мас”, “століття натовпу”, “повстання мас”, “масового суспільства”, які були розроблені Ортегою-і-Гассетом, Сержем Московичі, Гюставом Лебоном, Рафаелем Тардом та їхніми послідовниками. На основі політичного аналізу історичних фактів кінця XIX – початку XX століття цими дослідниками зроблено висновок, що, передавши владу в руки натовпу, народ потрапив у таке рабство, що навіть диктатура Наполеона здалася б йому звільненням. Так закінчився грандіозний досвід “царювання натовпу”.

Дисертант погоджується з твердженням, що у сучасних демократіях еліти не можуть безконтрольно правити. За допомогою різноманітних демократичних механізмів – виборів, референдумів, опитувань – можна обмежити або взагалі запобігти дії сформульованого Р.Міхельсом “закону олігархічних тенденцій”. Жодний політичний режим не може бути стабільним без звернення правлячого прошарку до мас, без довіри мас.

Отже, у центрі уваги сучасних демократій виявляється пошук правильних взаємин керуючих і керованих, еліти і маси. Тенденція посилення залежності еліти від мас, з одного боку, та широке усупільнення управлінських функцій – з іншого не привели до безпосереднього збігу інтересів керівної меншості і керованої більшості.

Владну вертикаль сучасного суспільства можна представити у вигляді триповерхової піраміди, верхній щабель якої – правляча еліта, потім – політичні групи, що здійснюють трансляцію прийнятих зверху рішень, і маси – як основа піраміди. Демаркаційна лінія між елітою і масами визначається рядом конкретних факторів: особливістю політичної культури, історичними традиціями політичного розвитку, розстановкою політичних сил у країні тощо.

Тому, робить висновок дисертант, в елітарності політичного процесу, відстороненні мас від безпосередньої і повсякденної участі немає нічого протиприродного. По-перше, чисто технічно неможливо уявити собі, як могло б практично здійснюватися політичне життя, прийматися політичні рішення, якщо у всьому цьому на безпосередній та повсякденній основі брали б участь мільйони людей. Сучасні суспільства просто не володіють для цього практичними можливостями. По-друге, така участь відривала б людей від інших занять, вносячи тим самим дезорганізацію і дестабілізацію в усі сфери діяльності. По-третє, природна елітарність політики як явища – об'єктивний процес, підтверджений соціально-політичною практикою існування людських співтова-

риств.

У третьому підрозділі **“Визначення “простору елітарності” у співвідношенні з поняттям справедливості”** автор спростовує твердження критиків концепцій елітарності про порушення принципів справедливості.

У філософському і політико-правовому аспекті виділяються два основних підходи до проблеми справедливості: традиційний, який визначає непорушність існуючих порядків (Платон, Т.Гоббс, І.Кант), і релятивістський, що припускає “відмову від універсальності моральних зобов'язань” (Д.Дьюї, Дж.Ролз, Р.Рорті).

Автор на основі аналізу політичної практики обґрунтовує положення, що ідеї абсолютної рівності й справедливості є утопією. Спроби суворого зрівняння в правах і можливостях тільки обмежують творче самовираження й особистий потенціал людини, перешкоджаючи створенню справжньої еліти, але все ж таки відтворюючи привілейовані прошарки.

Підсумовуючи різні погляди на проблему справедливості, автор конкретизує її в контексті елітистських концепцій. Проблема визначення “простору елітарності” у співвідношенні з поняттям справедливості здавна була складним завданням, яке не має єдиного підходу до розв'язання. На думку автора, найбільш близько підійшов до її оптимального рішення В.Парето, визначивши аристократичну (за спадщиною) і демократичну (за гідністю) тенденції ротації еліт. У своїй праці “Трактат із загальної соціології” він визначив “соціальну рівновагу” в суспільстві як циркуляцію талановитих і честолюбних людей з нееліти в еліту.

В цілому ж можна стверджувати, що поняття справедливості в елітистських концепціях визначається уявленнями про інтелектуальний, професійний і ціннісно-моральний потенціал особистості, яка дотримується визначених суспільних норм (чи виробляє нові норми), а також суб'єктивними уявленнями про це поняття в даному суспільстві і на конкретному етапі розвитку, що й дає змогу їй (особистості) зайняти відповідне положення в суспільній дихотомії “еліта – нееліта”.

Другий розділ **“Соціально-політична результативність діяльності правлячої еліти”** присвячений проблемі соціально-політичної ефективності управлінської діяльності. Основна увага приділяється необхідності оптимального сполучення політичного обов'язку і моральних настанов, а критеріями її результативності автор вважає матеріальне і правове положення особистості в суспільстві та рівень довіри населення до правлячої еліти й політичного курсу, який нею проводиться.

У першому підрозділі **“Оптимальне поєднання політичного обов'язку і ціннісно-моральних настанов правлячої еліти як умови ефективності її діяльності”** розглядається моральний критерій виконання правлячою елітою головних її функцій. Саме поєднання цього критерію і політичного обов'язку в діяльності еліти в даному контексті автором визначається як основний компонент, який безпосередньо впливає на прийняття політичних рішень і на політичний процес в

цілому.

Епіграфом до даного підрозділу автор обрала вислів Алексіса де Токвіля про те, що “страшна не стільки аморальність людей, які знаходяться при владі, скільки аморальність, яка веде до влади”. Політична діяльність не може не мати моральний чи ціннісний вимір. Способи і критерії такої оцінки виражені у формі нормативних уявлень та формують моральні цінності в суспільстві, в якому завжди переплітаються дві системи координат і орієнтацій – моральна і політична.

Автор аналізує відповідальність правлячої еліти за результати її діяльності в політико-правовому ракурсі, приділивши головну увагу поняттю “політичний обов’язок”. У своїй парадигмальній формі обов’язок – це борг, покладений на особу чи групу осіб, які знаходяться в легітимному підпорядкуванні політичному органу влади. Дисертант, взявши за основу аксіоматичне твердження, що будь-яка людина в сучасному світі є суб’єктом політичного обов’язку, розглядає дане поняття не в його первісному розумінні, яке стосується насамперед об’єктів політичної влади, а щодо її суб’єктів, у даному контексті – політичної еліти. У зв’язку з цим автору імпонує класифікація видів політичного обов’язку, яка була запропонована Джоном Данном.

Поняття політичного обов’язку щодо до основного об’єкта цього дослідження – правлячої еліти – проявляється у всіх її видах, відповідно до класифікації Дж.Данна. Проте, якщо переважає такий її вид, як обов’язок вдячності суспільству, то у цьому випадку можуть проявлятися стагнаційні явища, яскравим прикладом яких дослідники вважають, як правило, колишній Радянський Союз у 70-80-і роки. Найбільш оптимальним вважається поєднання трьох інших видів політичного обов’язку – обов’язку розсудливості, обов’язку вірності та чесності.

Складність співвідношення морального і політичного вибору, а отже, конфлікт політики і моралі проявляється частіше й виразніше у певні періоди суспільного розвитку, наприклад, під час тривалих політичних криз, нестабільної соціально-економічної та політичної ситуації тощо. Інституціоналізація моральних вимог являє собою їх закріплення в нормах політичних організацій, і насамперед у праві, що припускає певні санкції за порушення ціннісно-моральних принципів. Для зміцнення моральних цінностей у суспільстві необхідні такі закони, які забезпечують поєднання індивідуальної користі з благом усього суспільства, інакше можлива поява синдрому, за висловом К.Г.Баллестрема, “скандального плюралізму за допомогою диктату доброчесності й виховання”.

Дисертант аналізує і такі поняття, як влада особистого авторитету і влада законних повноважень. Основна відмінність цих понять полягає в способах, якими вони досягаються. Влада-авторитет може по-справжньому спонукати людей і вести їх деколи до великих досягнень.

Цікавим, на думку автора, є й таке феноменальне явище, що більш досліджено в психологічному, ніж у політичному аспекті, як аддиктивність (звикання) до влади. Одним з її різновидів можна вважати концепцію нарцисизму, розвиток якої бере початок від теорії спонукань З.Фрейда і самопсихології Г.Кохута. В даному випадку нарцисизм у політичній діяльності розуміється як сукуп-

ність форм зосередження інтересу в собі.

Отже, моральність політичної діяльності – величина відносна. У стабільних демократичних режимах вона – одне з найважливіших джерел діалогу еліт та електорату, результативності політичної діяльності правлячих кіл. Дотримання балансу політичних і моральних критеріїв дає змогу уникнути моралізаторства в політиці. Відхід від політичного обов'язку, витіснення критеріїв політичної оцінки абстрактними побажаннями, відірваними від життя домаганнями, є не що інше, як містифікація свідомості суб'єктів політики. За цих обставин домінуюче положення можуть зайняти соціальні чи політичні групи, які маніпулюють суспільними інтересами заради досягнення власних, вузькогоспичних потреб, що неминує приводить до негативних наслідків у політичній діяльності.

Підсумовуючи аналіз можливості і необхідності оптимального поєднання політичного обов'язку і моральних критеріїв у діяльності правлячої еліти, можна стверджувати, що, на жаль, сучасна наука ще не може визначити, які засоби є моральними й ефективними щодо усіх випадків політичної практики. Правомірно встановити лише гуманістичні межі при використанні засобів для досягнення визначених політичних цілей і міру відповідальності за їх результативність, а також забезпечити ефективну систему рекрутування політичної еліти.

У другому підрозділі **“Соціально-політична стабілізація суспільства як показник результативності правління еліти”** обґрунтовується, що основним критерієм ефективності політичної діяльності в соціально-політичній сфері є відповідність управлінської діяльності правлячої еліти корінним інтересам суспільства, розширення і поглиблення демократії, забезпечення прав і свобод громадян та їх практична реалізація, успішне здійснення тактичних і стратегічних соціально-політичних завдань з реформування суспільства.

Автор обґрунтовує розуміння стабільності як результат рівноваги між системоутворюючими і системозмінюючими процесами в суспільстві, як постійний процес відновлення. Тут важливо з'ясувати, якою мірою зміни сприяють збереженню стабільності, або навпаки, ведуть до дестабілізації.

Нерівномірний розподіл матеріальних і соціальних благ, низький рівень розвитку економіки, перевага “вузьких” і персоніфікованих партій, які не забезпечують реальне залучення громадян у політичний процес, – це ті показники, що дають змогу говорити про соціально-політичну нестабільність в суспільстві. Окремим пунктом дисертант виділяє такий критерій, як слабкі політичні можливості правлячої еліти, наслідком чого є низький рівень довіри до неї. Тому з усіх наведених вище точок зору автор при аналізі проблеми стабільності/нестабільності соціально-політичної ситуації виділяє насамперед такі показники, як матеріальне і правове становище людини в суспільстві, її ставлення до правлячої еліти і рівень довіри до еліти та політичного курсу, який вона здійснює.

Для української правлячої еліти характерні побоювання відкритого діалогу і ставка на неполітичні методи боротьби. Дисертант наводить як позитивний приклад історичний досвід розвинених країн, які завдяки консенсусу і розумним компромісам змогли врегулювати політичні конфлікти на рівні еліт. Автор аналізує досвід Нідерландів і Швеції та робить висновок, що саме традиції плюралізму послужили основою процесу політичної модернізації й оптимізації управління в цих країнах. Цікавим є досвід співробітництва еліт і в Австрії у період між двома світовими війнами.

Ефективність діяльності еліти з реформування суспільства значною мірою залежить від того, наскільки дана еліта користується довірою мас. Якщо говорити про українську еліту, то вона такої довіри не має. Цілком обґрунтовані дані численних соціологічних досліджень, згідно з якими населення неоднозначно ставиться до політичних діячів. На одну з цих причин вказує український політолог М.Головатий, вважаючи, що відносно багатьох політичних діячів неможливо визначити, інтереси яких соціальних груп вони відстоюють і захищають.

Отже, єдина можливість уникнути принципового розбалансування різних політичних сил у нестабільні періоди соціально-політичного розвитку суспільства – це зорієнтувати діяльність його інститутів на захист прав і свобод людини, визнання кожного громадянина вирішальним джерелом влади і критерієм ефективності політичних процесів. Тільки на цій ціннісній основі можна виявити універсальну природу сучасної демократичної організації влади, створивши таку систему політичних інститутів, яка дала б можливість перевести суспільну систему зі стану “безладдя”, в якому вона перебуває з моменту розпаду тоталітарних структур, у фазу організації і подальшої стабілізації.

Третій розділ **“Правляча еліта в контексті демократичних перетворень”**, який структурно складається з двох підрозділів, присвячено аналізу рекрутування та функціонування політичної еліти в сучасній Україні, а також взаємозумовленості цих процесів та демократичних трансформацій в суспільстві.

У першому підрозділі **“Рекрутування політичної еліти в умовах перехідного періоду”** розглядаються проблеми ротації еліти з точки зору її здатності як “провідної верстви” держави. Епіграфом до даного підрозділу автор обрала вислів Д.Белла про те, що здатність суспільства справлятися зі своїми проблемами залежить від якості його керівництва і характеру народу. А зведення в культ некомпетентності здатне лише привести до катастрофи.

Автор аналізує різні підходи до аналізу проблем трансформації старої еліти в нову правлячу і робить висновок, що, незважаючи на різноманітні підходи до досліджуваного процесу, їх можна згрупувати в чотири основні моделі: “зміна потоків”, “політичний капіталізм”, “бунт економічних еліт”, “роль контреліти”. А на думку західного дослідника Д.П.Лендонна, для аналізу політичного лідерства як в колишньому СРСР, так і в сучасних країнах пострадянського простору найбільш підходить поняття “правлячий клас”, тобто прошарок, який має монопольне право на політичну кар’єру. Влада

“правлячого класу” спирається на особистий авторитет, безпосередні зв'язки, фаворитизм та інші квазіінституціональні відносини, що перешкоджає створенню здорового соціального організму. Тому процес рекрутування нової політичної еліти має відповідати сучасним демократичним процедурам.

У другому підрозділі “**Демократичний елітизм у сучасному українському політичному процесі**” аналізується модель конкурентної елітистської демократії (або демократичного елітизму), що є однією з різновидів сучасних версій неоелітизму. В даній моделі головна увага приділяється проблемам взаємозв'язку між лідерами, елітою і масами, що дає змогу пом'якшити суперечності елітистського правління і демократії, тому що, відповідно до даної концепції, саме еліта повинна бути провідником демократичних перетворень.

Важливою складовою нової концепції є проблема політичної конкуренції як боротьби за лідерство та визнання виборів єдиним можливим способом такої боротьби.

Значна увага приділяється автором поняттю “консолідація демократії”, яке пов'язане з пошуком факторів, здатних запобігти або хоча б знизити тиск реверсивних рухів. Тому центральною проблемою консолідації демократії виступає формування дійсно демократичної еліти, яка може підпорядковувати свої інтереси демократичним перетворенням.

Дисертант стверджує, що запропонована Г.О'Доннеллом модель делегативної демократії – режиму, за якого демократичні інститути служать не правам громадян, а інтересам обраного лідера, який не підзвітний іншим інститутам, але в той же час підтримує в суспільстві достатній рівень громадянських свобод, які відрізняють його від авторитарного, цілком обґрунтовано може застосовуватися як базова характеристика російської та української політичних систем. Отже, у процесі державотворення в Україні виникли серйозні перешкоди, відповідальність за які лежить на політичній еліті країни.

Якщо політична еліта не спирається на демократичні процедури, то вона перетворюється на частину бюрократії, як це було за радянських часів. Роль еліти в суспільстві велика завжди, проте в умовах трансформації у напрямку до демократії її значення суттєво зростає. Адже саме еліта виступає провідником реформ, генератором нових суспільних ідей, вносить демократичні ідеали і цінності у політичні процеси.

У **висновках** дисертації наведено основні концептуальні положення, які впливають із комплексного дослідження проблеми та доповнюють вже сформульовані висновки в розділах.

Велике значення для побудови демократичної держави має формування найбільш результативної, корисної для суспільства еліти, забезпечення її своєчасного якісного відновлення. Під соціально-політичною результативністю еліти розуміється ефективність виконання нею функцій управління суспільством. Умовою підвищення соціально-політичної результативності політичної еліти є зростання її моральної і правової відповідальності перед суспільством за свою діяльність. Варто підкреслити й важливість компетентності правлячої еліти, яка повинна формуватися тільки з професіоналів, що мають високу політичну культуру, знають закони суспільно-політичного розвитку та вміють їх

ефективно застосовувати в управлінській діяльності.

Українській правлячій еліті необхідно знайти оптимальні шляхи подолання ряду кризових станів і дестабілізуючих явищ у суспільстві, найбільш виразними з яких, на думку дисертанта, є наступні:

- криза проникнення, тобто подолання роз'єднаності в середовищі правлячої еліти і розбіжностей центральної і регіональних еліт як основного критерію життєздатності політичної системи;
- криза інтеграції, тобто необхідність подолання відцентрових тенденцій як у внутрішньому, так і зовнішньополітичному курсах;
- криза легітимності, тобто пошук і створення правових основ контролю нееліт за діяльністю еліт;
- криза участі, тобто залучення громадян непривілейованих груп у суспільно-політичне життя шляхом розширення інституціоналізації політичної діяльності;
- криза розподілу, тобто введення динамічних систем перерозподілу суспільного продукту і створення для цих цілей відповідних інститутів соціального захисту на основі принципу субсидіарності з метою соціально-політичної консолідації суспільства.

Отже, саме відсутність чи наявність дійової, активної еліти є доленосним чинником, який визначає вектор розвитку держави. Без перебільшення можна стверджувати, що тільки тоді, коли в країні буде реально діяти оптимальна модель рекрутування і функціонування політичної еліти, виникне прогресивна динаміка доцентрових і відцентрових тенденцій у політичному розвитку країни, яка здатна забезпечити соціально-політичну стабільність і необоротність її демократичних перетворень.

Список опублікованих автором праць за темою дисертації

1. Наумкіна С.М., Чемекова С.В. Особливості формування української еліти під час визвольних змагань та початку 90-х років // Українська еліта та її роль в державотворенні. Зб. наукових праць. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 2000. – С. 44-49.
2. Чемекова С.В. Молодежь и проблема формирования интеллектуальной элиты страны // Молодь третьего тысячелетия: гуманитарні проблеми та шляхи їх розв'язання. Зб. наукових статей. Т.1. – Одеса, 2000. – С. 185-189.
3. Чемекова С.В. Стабільність в суспільстві і політична еліта: залежність і взаємообумовленість // Актуальні проблеми політики. Зб. наукових праць. Вип.8. – Одеса: Юридична літ-ра, 2000. – С. 144-148.
4. Наумкіна С.М., Чемекова С.В. Еще раз о проблеме правящей элиты // Вестник СевГТУ. Вып.24. Политология. – Севастополь: Изд-во СевГТУ, 2000. – С. 43-48.
5. Наумкіна С.М., Чемекова С.В. Політична еліта як вирішальна сила соціальних перетворень //

Актуальні проблеми політики. Зб. наукових праць. Вип.9. – Одеса: Юридична літ-ра, 2000. – С. 165-169.

6. Наумкіна С.М., Чемекова В. Політичне лідерство як суспільне явище // Нова політика. – 2000. – №2. – С.50-53.

7. Чемекова С.В. Ідеї елітарності й трансформація суспільства // Актуальні проблеми політики. Вип.10-11. – Одеса: Юридична літ-ра, 2001. – С. 351-355.

8. Чемекова С.В. Молодежь как субъект социальных перемен в обществе // Наукові праці молодих вчених. – Гуманітарні науки. – Одеса: Всеукраїнська Асоціація молодих вчених. – 2001. – С. 59-65.

9. Чемекова С.В. Політична еліта і демократична процедура // Нова політика. – 2001. – № 6. – С. 54-56.

АНОТАЦІЯ

Чемекова С.В. Правляча еліта України: сутність, особливості та суперечності формування і функціонування. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2002.

В дисертації аналізується процес формування і функціонування правлячої еліти сучасної України. Показується істотна специфіка цього процесу в нестабільних у соціально-політичному відношенні суспільствах.

Обґрунтовано трактування поняття справедливості в контексті елітистських концепцій, що дало змогу визначити “простір елітарності” у співвідношенні з поняттям справедливості. Проаналізовано основні критерії соціально-політичної ефективності управлінської діяльності правлячої еліти. Обумовлено, що будь-яка управлінська діяльність, тим більше на рівні великої політики, повинна бути ефективною і результативною.

Ключові слова: правляча політична еліта, контреліта, політичний клас, елітарність, маси, номенклатура, групи інтересів, політичний обов'язок, ціннісно-моральні установки, ефективність і результативність, трансформація еліти, соціально-політична стабілізація, демократичний елітизм.

АННОТАЦИЯ

Чемекова С.В. Правящая элита Украины: сущность, особенности и противоречия формирования и развития. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2002.

В диссертации анализируется процесс формирования и функционирования правящей элиты современной Украины. Показывается существенная специфика этого процесса в нестабильных в социально-политическом отношении обществах, характерная практически для всех стран постсоветского пространства, включая Украину.

В работе дана характеристика структуры элитарного слоя, проведен сравнительный анализ понятий “элита” и “политический класс”, обоснована роль элиты и массы в политической деятельности в разные исторические периоды, систематизированы основные теоретико-методологические подходы к определению понятия “правящая политическая элита”. Обоснованы трактовки понятия справедливости в контексте элитарных концепций, что позволило определить “пространства элитарности” в соотношении с понятием справедливости. Проанализированы основные критерии социально-политической эффективности управленческой деятельности правящей элиты. Обосновано, что любое управленческое действие, тем более на уровне большой политики, должно быть эффективным и результативным.

Выявлены и обоснованы основные направления оптимизации процесса воспроизводства политической элиты, способного обеспечить политическую стабильность украинского общества. Анализируется взаимосвязь и взаимообусловленность процессов формирования политической элиты с направленностью трансформационных процессов в обществе. Обосновывается, что способность общества к решению проблем зависит от результативности управления и характера народа. Подтверждается правота зарубежных исследователей, что причины демократических перемен заключаются в изменении взаимоотношений внутри элит в данной стране. Раскрывается сущность понятия демократического элитизма.

Проанализирована специфика общественного бытия политической элиты Украины и сделан вывод, что политическая элита может выступать как в роли ключевого движущего фактора, так и тормоза демократического реформирования общества. Выявлено, что способность политической элиты к поиску оптимальных путей выхода из кризисных ситуаций, достижению консенсуса и соглашения с политическими оппонентами для поддержания гарантий гражданского общества является наиболее продуктивным средством обеспечения легитимности правящего режима.

Сделан вывод, что успешное реформирование украинского общества возможно при условии создания новой системы рекрутирования элит, основанной на конкурентном принципе и институционализации требований к деловым и нравственным качествам политических руководителей.

В диссертации активно использовался метод сравнительного анализа, позволивший дать системное теоретико-методологическое исследование проблемы формирования и функционирования правящей политической элиты современной Украины.

Ключевые слова: правящая политическая элита, контрэлита, политический класс, элитарность, массы, номенклатура, группы интересов, политическая обязанность, ценностно-нравственные ус-

тановки, эффективность и результативность, трансформация элиты, социально-политическая стабилизация, демократический элитизм.

SUMMARY

Chemekova S.V. The ruling elite of Ukraine: essence, peculiarities and contradictions of formation and development. – Manuscript.

Thesis to obtain the candidate of political science degree on speciality 23.00.02 – political institutes and processes. – Odessa National Law Academy, Odessa, 2002.

The dissertation contains the analysis of the process of formation and functioning of the ruling elite of modern Ukraine. The essential specific of this process in unstable social political societies is proven, which is typical almost for all countries of postsoviet area, including Ukraine.

The treatments of the notion of justice in the context of the elite concepts have grounded, thus enabling to determine the “elite space” in correlation with the notion of justice. The main criteria of the social political efficiency of the ruling elite’s activities have been analyzed. It has been proved that any ruling action especially on the big politics level is supposed to be aimed for the efficiency and the result.

Key words: ruling political elite, counterelite, political class, highest quality, masses, nomenclature, groups of interests, political duty, moral regulations, efficiency and results yielding, elite transformation, social political stability, democratic elite ruling.